

Nagy Beáta

Szeretetért koldulva...

József Attila és a „sok kedves nő” kapcsolatáról

A szünni nem tudó, örökös szeretetvágy ihlette József Attila költészetét. Már gyermekként kialakult lelkében az a hiányérzet, mely egy pillanatra sem hagyta nyugodni. Kereste-kutatta, s mindvégig hitte, hogy megtalálja azt az „igazit”, az „egyetlent”, aki megadja neki azt, ami a legfontosabb: otthont, családot, szeretetet – aminek édesanyja halála óta nyoma veszett. A „sok kedves nőtől” összeállított, idealizált örök Nő azonban szimbólum. Nevezhetjük ugyan Mártának, Juditnak, Editnek, Flórának, stb. – ki így, ki úgy, de csalódást hozott. Miért? Szép szóval, kedvességgel válaszoltak az ifjú költő rajongására, de ez kevés volt. Kevés ahhoz, hogy a nyughatatlan lelkű József Attila szívét betöltse: hogy egyszerre legyen izgatóan féktelen, szenvedélyes; ugyanakkor békét hozó, megnyugtató. Az igazi Nő ugyanis ikerarcú. Ő az érzelmeket felkorbácsoló, s azon folyvást uralkodni akaró démon, kinek egyetlen pillantása örökre rabul ejt; s ő az angyali szépség, ki harmóniát hoz, kinek szeme tükreben elmerül az ember, s csendes elpihen, mint anyja ölén a gyermek. József Attila gyermek volt a Szerelmben. Gyermek, ki anyját, a végtelen „egy test - egy lélek” állapotot keresi minduntalan. Azt a szeretetet, melyért érdemes kínlódva, vágyva, önmagát gyötörve tűzbe égni, s hiába koldulva, könyörögve – egy életet adni. Egy fiatal, tehetséges életet...

„Anyám szájából édes volt az étel” (A Dunánál)

„Az anyám rendkívüli módon szeretett” – írja a költő 1937-ben egy Kozmutza Flórának címzett levélben.¹ „Úgy szeretett, hogy ízt adott az ételnek...”. Életet adott, ételt adott, s jól ismerve az Anyák évezredek óta őrzött titkát: mindehhez étvágyat is adott. Enni másutt, mástól is kap az ember, de az íz, az utánozhatatlan, egyetlen íz megédesíti az amúgy keserű életet. Mert keserűségből jutott bőven – a gyermeknek, s az anyának egyaránt...

József Attila édesanyja, Pöcze Borbála – miután férje elhagyta családját – három gyermekét mosásból, takarításból tartotta el, sőt a két kisebb testvért két ízben is állami gondozásba kényszerült adni. Értük élt, értük koplalt; de felörlődött a megélhetésért folytatott küzdelemben, s hosszú betegség után 1919-ben meghalt. Attila ekkor tizennégy éves, s immár teljesen árva... A nélkülözés, a szegénység, a nevelőszülőknél töltött idő, a testet-lelket nyomorgató alkalmi munkák meggyötörték a kisfiú amúgy is érzékeny lelkét. A Mama halála azonban végérvényesen szenvedéseit, végigkíséri rövid életét... József Attila és édesanyja kapcsolata bonyolult összetevők szövevénye. A Mamát elkeseredett asszonnyá tette a nincstelenség; anyai szeretetén, gyermekét becézgető-simogató érzelmein az életért való hajsza uralkodott. Lelke megkeményedett, kérgesedett, s hiába követelte fia – néha makacsul, toporzékolva is – a kedves, melengető anyai szót, azt mélyre zárta a szerencsétlen sorsú asszony, mélyre, a szíve legmélyére. Halála büntudatot, gyűlöletet és iszonyú fájdalmat hagy egy életen át fia lelkében. József Attila elfojtja ezeket az érzelmeket, de megszüntetni nem tudja. Éveken át kavarognak benne, égnek, izzanak; majd felnőttként, pszichoanalízis hatására felszínre törnek. Ezután lesz Pöcze Borbála a tragikus Anya, az idealizált örök Nő, s így a Világmindenség szimbóluma.

A szitkozódó, ugyanakkor szeretetért zokogó József Attila lelkitusája nyomot hagyott költészetén is. „Anyám... a néma végtelen vagy” – sóhajt fájón a költő egy 1923-as költeményben (Ad sidera) – s ezzel kezdetét veszi egy ambivalens anya-motívum kibontakozása, mely egyetemes érvényű költészetet teremt. Egyik oldalon ott állt a jó asszony, ki „Kis lábaskában hazahozta / kegyelmeséktől vacsoráját”, egy jobb jövőről álmódott, s „álmában tiszta kötényt hordott, / a postás olyankor köszönt neki” (Anyám). De az idilli képet időnként elmossa a fájó felismerés: „Anyám meghalt, most nem tudom, hogy viselkedjem / vele szemben” (Anyám meghalt). Aztán feltör az elfojtott érzés, s vádak sora jelzi a fájdalom elhatalmasodását a tudaton: „haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel / s mindent elrontasz, te árnyék!”, „Suttyomban

elhagytad szerelmeidből / jajongva szült, eleven hitedet.” (Kései sirató) ... Hiány, gyász, szemrehányás – szeretet és szeretethiány: mindez a Mama, egy személyben. A költő tudatosítja: „a legenda oda”. Mégis keresi-kutatja, hol tudatosan, hol ösztönösen, s minden nőben az Anyát szólítja meg.

*„... úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.”
(Az a szép, régi asszony; 1936)*

József Attila csonka, sokat szenvedő, de mégis szerető családban nőtt fel – három nő ölelésében. József Jolán volt az, ki elsőként megérezte Attila zseniális képességeit. Nem volt ez véletlen: háttérben valami titkos, kibogozhatatlan érzelmi kötelék lapult. Attila rajongott a nála hat évvel idősebb, csinos, öntudatos nővéérért. Ő testesítette meg számára először az elérhetetlen Nő alakját, akire mindig felnézhet, akinek csodálhatja szépségét, jóságát, de soha nem tudhatja kizárólag a sajátjának. Nem birtokolhatja. Jolán nem is volt könnyen kisajátítható alkat, hiszen újabb és újabb udvarlók – majd férjek – jelentek meg oldalán; becsvágyó, büszke nőként élte életét. Édesapjuk eltűnése után a Mamával szinte egyenértékű szerepet kapott a családban: dolgozott, felügyelt a testvéreire, s konokul igyekezett megfelelni a külvilág elvárásainak. Korán, tizenöt évesen férjhez ment, gyermeket szült (aki pár hónaposan meghalt). Jolán lett a „másik anya” a Mama mellett, majd 1919 után a Mama helyett. Küzdelme, lázadása a sors ellen egész életét végigkísérte. Ledöntve a társadalmi korlátokat, „fölfelé” tört, s az „elvegyülés” helyett a „kiválás” útját választotta: másodszor is férjhez ment, s dr. Makai Ödön ügyvéd nejeként, Makai Lippe Lucie néven elhagyta a Ferencvárost. Attila értetlenül fogadta a változásokat, úgy érezte, Makai elrabolta tőlük Jolánt. Mégis teszi, amit mondanak neki: Ödönt ügyvéd úrnak szólítja, kezét csókol nővérének, s mélyen hallgat a Makai-házhoz fűződő családi kötelékekről. Így Ödön – megnyugodva, hogy senki sem tud felesége proletár-származásáról – vállalja Etelka és Attila gyámságát. Jolán eléri, hogy rajongva szeretett kisöccse tanulhasson, világot láthasson.

József Jolán élete kalandos volt. Négy házassága és számos önállósodási kísérletének kudarca után jobbara újságírásból élt. József Attila élete című könyvében emléket állított testvérének, de A város peremén című regényét erősen befolyásolta a kor politikai szemlélete. Emiatt sok vád, bírálat érte – mégis, fontosabb ennél mindaz a törődés, biztatás, mellyel testvérét segítette. Kettőjük rejtélyes, örök, s mégis bizonytalan viszonyát a költő soha sem tudta tisztázni önmagában. Annyit azonban biztosan tudott: nővére jó testvér volt. Feltehetően Jolán ihlette az Ó, zordon Szépség... című 1922-es költeményt, így joggal érdemli meg József Jolán az utókor felmentő mosolyát.

*„Egy ájult lelket hoztam. Az enyém
és fölajánlom Néked összetörten...”*

*Ó hívd életre ápoló szavakkal
illesd meg homlokát meleg ajakkal!
Ó Szépség, nézz rá: olyan fiatal.”
(Ó, zordon Szépség...; 1922)*

József Etelka a költő „sorstársa”, testvére, pajtása, mindig hű támasza volt. Két évvel idősebb Attilánál, akivel együtt került 1908-ban Öcsödre, a gyermekvédő liga gondozásába. Egy parasztházban, falun éltek, míg Jolán Pesten maradt édesanyjukkal. Etelka és Attila sorsa szorosan összeforrt ebben a két esztendőben. A mindössze öt éves Attila számára nővére jelentett minden biztonságerzetet. Ő állt mellette, amikor – számára lélekölő módon – a nevelőszülők Pistának szólították, s kezdetben ő olvasta fel neki olvasókönyvéből az Attila királyról szóló meséket, hogy megnyugtassa, fájdalmát enyhítse, s létét igazolja... „A testvéri kötelékre vonatkozólag azt mondom nagy hittel, hogy az bennem elszakíthatatlan, úgy Te irántad, mint Lucie iránt, avval a különbséggel, hogy Neked Isten, világ előtt öcséd maradok, míg Luciének

csak belül. Emberek előtt soha!" – írja József Attila Etelkának 1922 nyarán. „Isten, világ előtt”: Etel volt tehát a költő életében az örök, a változatlan, a biztonság. Kétkedéssel fogadta ugyan, hogy Jolán válása után Etelka is feleségül ment egykori nevelőapjukhoz, gyámjukhoz, Makai Ödönhöz; de gyermekeik születésekor csupa ujjongó örömmel, verssel köszöntötte a „boldogságos kismamát”, s róla mintázta meg a Betlehemi királyok pironkodó Máriaját is. Etelka és Makai hődmezővásárhelyi otthona egyfajta menedék volt József Attila számára. Ide jött, ha Pesten már nem volt munkája, nem volt mit enni, s nagyon nehéz helyzetbe került. 1934 tavaszán itt keletkezett az Esmélet című vers is. 1937. november 4-én miután elhagyta a Szieszta szanatóriumot, orvosai tanácsára nővérei balatonszárszói lakásába indult. Itt töltötte élete utolsó hónapját, itt érte a tragikus vég is.

József Jolán halála után (1950) a költő hagyatékát Etelka gondozta. 2003-ban megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét, majd 2004-ben, százegy éves korában hunyt el József Etelka. Sosem hirdette hangos szóval, fennkölt gyásszal, vádaskodással, vagy „kiszínezett” történetekkel, hogy ő József Attila nővére; csak egyszerűen, csendesen, szívébe zártan őrizte emlékeit: Attila-Etele, Etele-Attila – mint a csengő dallam. Az összetartozás dallama.

„Tele vágyakkal zokog a lelkem” (Keresek Valakit)

József Attila folyamatosan szerelmes volt. Már gyermekként a szeretetvágy irányította életét, s költészetének is ez az örök vágyakozás lett a hajtóereje. József Jolán visszaemlékezésében² említést tesz egy kilenc éves kislányról, akinek fényképét Attila a szíve fölött hordta. Csúnya, butuska lány volt, mindenki csúfolta, bántotta az iskolában. A gyermek Attila azonban védte, verekedett érte, szerette... Aztán egy télen a József-család albérlője lett egy fiatal hivatalnoklány, Tittel Margit, aki sok-sok könyvvel érkezett, írogatott, s mindenek előtt Ady-verseket szavalt. Ettől kezdve ő volt Attila „szerelme”. Verseiben, s a verseknek élt, izgalmas, lenyűgöző játéka kezdett a szavakkal. Margit közben elköltözött a családtól, férjhez ment, de az irodalmat, a költészetet örökül hagyta Attilának.

A makói internátus is szerelmes éveket hozott az ifjú költő számára:

*„Csüggedő szívvel loholok egyre,
keresek valakit a Végtelenbe,
loholok egyre.”*

(Keresek valakit)

Elsőként Gebe Mártát, „Mártuskát”, az intézmény igazgatójának leányát találta meg a tizenöt éves szerelmes szívű költő. Kezdetben talán rendjén valónak találta, hogy egy költői szerelem csakis reménytelen lehet, így nem is beszélt Mártuskának érzelmeiről. Versei azonban egyre bátrabb hangúak lettek. „Hideg vonyít, agyonmart arcomat / forró öledre mégse hajthatom” – írja az Őszi alkonyat című költeményben. E panaszos hang csakhamar követeli a viszont-szerelmet: „Márta, hajad, / bronz-ajakad / kéri s lázad a vágyam...” (Csókkérés tavasszal). Mártuska időnként szemérmesen elpirul, vagy ijedten elszalad, de szülei már terhesnek kezdik érezni Attila közeledését leányukhoz. Érthető is, hiszen az ifjú költő szívében keveredik a kamasz-szerelem, az otthontalanság és társra találás érzése az irodalmi emlékekkel. A legjelentősebb hatást pedig Ady Léda-versei tettek rá; így Ady útját, stílusát követve saját verseiben is megjelennek a rejtélyes, érzékiségtől duzzadó képek, szófordulatok – a Gebe szülők és tizenhat éves leánykájuk megrökönyödésére:

*„Hegyes fogakkal mard az ajkam,
nagy, nyíló rózsát csókolj rajtam,
szörnyű gyönyört a nagy vágyaknak.
Harapj, harapj, vagy én haraplak.”*

(Szerelmes vers, 1923)

Mindez persze kamaszos hév, védekezés saját sorsa, saját apátlan-anyátlan, árva sorsa ellen. Felnöveszti saját énjét, fegyverül a költészetét használja, így csak gyűlnek a versek az első kötetbe, melynek címe a költő önértelmezése: nem más ő, mint a Szépség koldusa...

Esperit Mária a költő makói múzsája. A lány édesapja, dr. Esperit János a fiatal költő pártfogója, szál-lásadója volt, így József Attila naponta csodálhatta a szeretett lány lenyűgöző szépségét. Verseiben úgy hívta Caca, s e név mögé is felsorakoztak a szerelemet kérő, esedező költemények – mindhiába: „S várom remegve, mosolyogjon kedved, / mert jó, ha vergődésem mulat: / csak vergődés a méltó hódolat.” (Lányszépség dicsérete, 1923).

1924-ben újabb három női név jelenik meg életében, szívében és lírájában: Ria, Gitta, Luca. A szerelem után oly mélyen vágyakozó költő boldogság-tudata szinte a naivságot súrolta. Szomjazta a szeretetet, a legkisebb jó szó, vagy mosoly boldoggá tette. Saitos Valéria (Ria) iránti vonzódása nem fejlődött szerelmi viszonyrá, de a költő hitte – mert hinni akarta – hogy érzelmi viszonzása találtak. „Egy hangvilla két ága vagyunk” (Riának hívom) – hangoztatta József Attila; de másutt – talán egy magányos, félreeső helyen – reálisabban látta helyzetét, s Riával való kapcsolatát: „...énrajtam szörnyű kövek vannak / és te könnyű felhőkön heversz!” (Este volt s a bőrünk összeért, 1924). Valami iszonyú szakadék tátonghatott a fiatal költő lába előtt, melyen sem átlépni, sem „át-érezni” nem tudott. Szegeden folytatta tanulmányait, ahol egyetemi szerelmek sora következett, de a lányok a közösen látogatott szemináriumokkal együtt tűntek el József Attila életéből. 1924 nyarán kezdődött Gyenes Gitta festőasszonnyal folytatott baráti-szerelmi kapcsolata. Gitta tizenhét évvel idősebb, érett, viharos szerelmi életet élő asszony. Szellemes, vonzó, érzéki – ugyanakkor hideg, kimért, szeszélyesen szélsőséges. Attila érzelmei közt vergődve sikoltja: „Ó asszonyom, te balga, te bolond, / játszót-játszó, ostoba, semmi játék!” (Mért hagytál el, hogyha kívánsz). A démoni ölelésből kibontakozva az „angyal” ölen pihent meg a költő: Wallesz Lucának, Gitta leányának félénk, játékos, tartózkodóan szelíd természete bűvölte el. „Mikor az uccán átment a kedves, / galambok ültek a verebekhez” (Mikor az uccán..., 1925) – írja József Attila, s ismét úgy érzi megtalálta, amit keresett. Luca azonban sok-sok év távlatából is így emlékezik Attilára: „...megfogta a kezem és odaültetett maga mellé. Luca az én menyasszonyom, mondta. Mi ezen úgy csöndesen elmosolyogtunk...Szóval hagytuk őt játszani...”³.

A szegedi egyetemről távozó költő Bécsbe menekült. Szerelmes, rajongó versek őrzik a bécsi esztendő emlékét is, de nehéz eldönteni róluk melyik kinek szól. Kitűnik azonban a versek közt néhány, melyeket az asszonyi fiatalság, családiasság, otthonteremtés képei közé bújtatott erotikus szövegek kapcsolnak össze. E költemények címzettje Gáspár Kata lehetett, a költő barátjának, Gáspár Endrének ifjú felesége. József Attila három hétig lakott náluk, s ez idő alatt néma, elfojtott, viszonzatlan szerelem fűzte a ház asszonyához. A családi fészek, az otthon melege lángot élesztett a magányos, szeretetét vágyó költő szívében.

*„Ha az urunk megjön este, mosdóvízzel
vacsorával, csókkal várjuk,
ingerkedünk, játszadozunk, csitítjuk
ha bajjal van,
egész éjjel ölelgetjük
s gömbölyödő kis hasunkat nézegetjük
hajnalban.”*

(Fiatal asszonyok éneke)

A társra, családra vágyás érzése uralta József Attila lelkét, ezt bizonyítják a Hertha Böhm-kapcsolat dokumentumai is. Hatvány báró volt az ifjú költő pártfogója Bécsben, ahol nővére, Hirsch Albertné is megszerette Attilát, majd 1926 nyarán vendégségbe hívta kastélyába. E hatvani kastélyban találkozott József Attila Herthával, az osztrák nevelőnővel. Anyáskodó hajlamú, egyszerű, önzetlen lány volt, gondoskodott a költőről, aki azonnal elhatározta: feleségül veszi a lányt. Az „én a feleségem megtaláltam”-érzés (Feleségem) azonban csupán egy évig tartott. Leveleztek egy ideig, de a távolság elválasztotta őket, s ez a fellángolás is ellobbant, a szerelem beteljesületlen maradt.

A Párizsban töltött időszak ugyancsak bővelkedett szerelmekben, ezek azonban jóval kevesebb irodalmi nyomot hagytak. Egyik kapcsolat sem lehetett mély, vagy tartós, de bizonyos, hogy a hön áhított boldogságot nem hozták el, s csak fokozták József Attila szívfájdalmát. „Keresek Valakit s nem tudom, ki az?” (Keresek valakit) – sóhajtott fel 1922-ben keletkezett versében a költő, s ez a sóhaj hat esztendőn át keserítette mindennapjait. Szíve „tele vágyakkal”, üzte, nyugodni nem hagyta a sóvárgó gondolat: megtalálni azt a lányt, a társat, az „igazit”, s megnyugodni, mint egykor a Mama szerető karjaiban...

*„Egy ölelésben, asszonyok, / ki halna meg velem?”
(Jaj, majdnem)*

1928 kora tavaszán József Attila egy baráti összejövetelre volt hivatalos. Kopogtatott, s ajtót nyitott az igaz szerelem: Vágó Márta személyében. Már az első bemutatkozás kiváltott valamiféle titkos vonzalmat, mely az idő múlásával egyre erősödött. Komoly, mély érzelem volt ez a művelt, szép és kedves, de feletébb jómódú családból származó lány iránt. A köztük lévő jelentős társadalmi különbség nyilvánvaló volt, a fiatalok mégis bíztak abban, hogy Vágó Józsefnek – aki a Magyar Iparkamara titkára, a Pester Lloyd rovatvezetője volt, s mindemellett a radikális szabadkőműves értelmiség tagja – nincsenek társadalmi előítéletei. Kezdetben minden csodálatosan alakult: Attila gyakran ebédelt Vágóéknál, eljárt velük vasárnapként kirándulni, s a szerelmesek alig nélkülözték egymás társaságát.

*„Mért nem ikertestvérem levél?
Összebujnánk télen melegen
s aranymoszatokkal fejedem
kádacskámban velem fürdenél.”
(Gyereksírás, 1928)*

A Mártához írt versek a végtelen, örök összetartozás érzését tükrözik. A Vágó szülők azonban másként látták: Attila kitünő költő, de gyenge, sebezhető, önállótlan. Leányuk mellé erős, megbízható férjet akartak. Így került sor arra a bizonyos egyéves „próbaidőre” – mely végül elszakította egymástól a fiatal párt. Márta Londonba ment tanulni, Attila pedig Vágó József közbejárására hivatalt vállalt. „Mióta elmentél, itt hűvösebb / a sajtár, a tej, a balta nyele” – zokogja a költő, s valami végtelen szomorúságot érez szívében. Mint a „törékeny levél”, mely lehull az ágról, ha itt az ősz; megsemmisül, s immár a világegyetemmel olvad eggyé... Kedvese, a tavasz messze jár – kihűlt lányomán „öltözik a szél”:

*„Soványan ülök, nézem, hogy virítsz,
világ, kóró virágja, messziség.
Kék szirmaidban elhamvad az ég.
A nagy szürkület lassan elborít.”
(Mióta elmentél, 1928)*

Valóban, a „nagy szürkület” elhomályosította az utat London és Budapest között, s a jóléthez szokott Vágó Márta nem talált haza Attilájához, hogy társa legyen sokat nélkülöző, szenvedő sorsában. „Kincset találtam, de nem tudtam eladni érte mindenemet, hogy hasonlóvá váljon a mennyek országához...” – vallja be Márta 1928 decemberében írt levelében; majd 1929 márciusában végső elhatározásra jut: „...Nem tudok hazamenni, lezárni életemet, ... nem tudok lemondani a táguló fejlődési lehetőségekről, tanulásról, önállósodásról. Nem tudsz nevelni, vezetni, nem bízik az ítéleteidben, nem érzek okosabbnak magamnál, hogy támaszom lehetnél, csak sokkal-sokkal jobbnak emberebbnek, tisztábbnak, igazabbnak... Bocsáss meg nekem Attilkám!”⁴ És Attila megbocsátott: „Egy jómódú leányt szerettem, / osztálya elragadta tőlem.” (Végül, 1931) – mindössze ennyivel nyugtázza a történeteket. Arról, hogy lelkében mi zajlott, csak sejtéseink lehetnek...

Nyolc esztendő után találkozott újra a költő és műzsája. A költő, kinek lelkét atomjaira bontotta a Szántó Judit-féle „se-veled-se-néküled”-kapcsolat, s ami még maradt szívéből, azt végképp porrá zúzta a Gyömrői Edit iránt érzett viszonzatlan szerelem. Az egykor büszke lány szíve is fájdalommal teli. Idegösszeroppanásból épp csak felépült, még sebeit kötözi, amikor újra előtte áll Attila. Márta, elvált asszony, de még mindig öntudatos, a Szép Szó titkára, s talán kész lenne egy újabb kapcsolatra régi szerelmével, de szomorúan kell belátnia: Attila már nem ugyanaz az ember, aki volt. „Lehet, hogy hegyóriás vagy emberóriás ő lélekben, kiben forró érzelem buzog, de az már mind seb... és ma már kopár hegy...”⁵. Valóban csupa seb, csupa fájdalom a költő szíve, s megjelennek kérdő-vádló verssorai is: „Milyen tűzvész, miféle kivont kardok / káprázata volt, ami visszatartott...”; „Míg itt hadart s hazudott az óra, / te fölbáméskodtál egy dobogóra” (Elmaradt ölelés miatt). Évek óta rejtegetett szavak, s érzelmek ezek. A fájdalom könnyei a kedves után, Vágó Márta után, aki mellett még teljes, boldog élet várt volna a költőre.

*„... a holt csillagvilággal, esengve,
csak szálltam tehetlen, mint a kövek –
s nem is uszhattam a sodorral szembe
kedves öledben!... Hol volt az öled?”*

(Elmaradt ölelés miatt, 1936)

Vágó Márta valahol Londonban szövögette álmait az önállósodásról, jólétről – József Attila közben az utcán kóborolt, s egyetlen vigasza az új kötet: Nincsen apám, se anyám – így szól a vallomás... Aztán valaki mégis lett. Szerelmese? Szövetségese? Asszonya és Menedéke? A kortársak és az utókor véleménye megoszlott Szántó Judit személyét illetően. Egyesek úgy vélték, Judit otthont adott a költőnek: mások szerint Attila Judit mellett szörnyű tétlenségre volt ítélve, Judit uralkodott rajta. Olyanok is akadtak, akik Juditot okolták Attila tragédiájáért.

Szántó Judit szavalóművész és esernyőgyári munkásnő volt az 1930-as években. Elvált asszony, ki kislányát egyedül nevelte; majd 1930-ban gyermekét az anyósához küldte, lakását kiadta, s József Attilához költözött. Hat évig éltek együtt, hat nehéz évig. Találkozásukról, boldog napjaikról hallgatott a költő: úgy tűnik valóban nem volt olyan élmény, amelyből szerelmes költemény született volna. De nem lehetett-e a szerelmes szónál jóval többet érő az a „szövetség” mely összekötötte e két, sokat csalódott, árva lelket? Attila valóban így sóhajt fel egy ízben: „... kicsim ne búsulj, tartsd magad, / azért, hogy rongyoskodsz velem, / szövetség ez s nem szerelem” ([Arcodon könnyed ott ragadt...]) „Szövetség” – „szerelem”: talán nem is a mérleg két oldala, hanem sokkal inkább kusza egyvelege ez érzésnek, kinnak, kilátástalan küzdelemnek, valami közös árvaságnak.

*„...Alvást ér, ha rád borulok,
mikor öllek, megfulok
s holtomból újjá éledek,
hogy el ne vesszelek tégedet.”*

([Mily szép vagy...])

E költői hang magába rejti az élettársi kapcsolat minden szépségét és visszásságát: vigaszt, érzékiséget, menekülést, összetartozást. Ily módon elháríthatók a vádak, melyek szerint Judit céltudatos, erős egyénisége anyagi és érzelmi függőségbe szorította József Attilát. A költő szomorú gyermekkorra, ifjúkori csalódásai, jobb létre módot nem adó társadalmi helyzete bizony nem jelenthetett volna biztos támaszt egyetlen nő számára sem. Elkezdődtek az orvosi kezelések, majd a pszichoanalízis, s ezzel együtt csak szaporodtak a költő lelki vívódásai, s nyilvánvalóan a Judittal való súrlódások is egyre gyakoribbak lettek.

Előre látható, természetes módon bekövetkező konfliktus volt tehát az az „érzelmi robbanás”, melyet 1933-ban az Óda című költemény kiváltott. A lillafüredi írótalálkozóról József Attila a magyar irodalom talán legszebb szerelmi költeményével tért haza. Dr. Szöllös Henrikné Marton Márta ihlette a verset. Néhány nap, pár beszélgetés, pajkos udvarlás – s ennyi elég volt, hogy Attila vére felforrjon, s mint

tomboló, izzó láva elborítsa szívét, elméjét, s ami a legfontosabb: „szóra bírja” benne a költőt. Az író-találkozó azonban véget ért, az óriásira duzzadó hév lecsillapodott, s már vitte a vonat a költőt Budapestre, haza, Judithhoz. Tény, hogy Szántó Judit öngyilkosságot követett el a vers elolvasása után, mert minden bizonytalansággal, megalázó helyzetnek tartotta, hogy csupán a Mellékdalt mondhatja magáénak. Sértve érezhette magát mint „Nő”, ugyanakkor büszke lehetett mint „Anyá”, kihez gyermeke – mint biztos, otthont adó menedékhez – visszatér. Judit azonban nem Anya, hanem Nő akart lenni József Attila életében. A kérdés az: Attila kit is látott Juditban? Kétségtelen, Szántó Judit volt az erősebb, a határozottabb, az irányt mutató, József Attila viszont a Férfi volt – s ez már önmagában is ellentétet, viszályt szül. Kapcsolatuk mégis érték, hisz Judit képes volt felülemelkedni életük realitására, s igyekezett menteni Attilában a költőt, az embert... amíg erejéből kitelt: „Jól tudom, az egetverő szerelem nem én voltam”. – írja Szántó Judit visszaemlékezésében⁶ – „De amikor ezt a nehéz hat esztendő újból átkínlódom, ott áll mellettem Attila. ...Voltak idők, mikor azt hittem, most már minden elveszett... másnap hazajött... szépnek és jónak látott. <Gyermekek> – szólott, mert sokszor el tudtam hitetni vele azt, hogy ő az erősebb. És amikor ez nem sikerült, azt életünk külső nehézségei hozták. Ez fáj nekik, nekem is...”

A Szántó Judittal való együttélés idején elkezdődött már József Attila pszichoanalitikus kezelése, de ezt az orvost, dr. Rapaport Samu sikertelennek, sőt károsnak ítélte, ezért megszakította a költő analízisét. Judit is beszámolt néhány esetről⁷ – öngyilkossági kísérletről, érthetetlen gázkinyitásról, magatehetetlen zokogásról – melyeket a kezelés váltott ki. Ilyenkor Attila csak sírt, szenvedett, de maga sem tudta az okát. Valami ott belül iszonyatos erővel sajgott, de mindössze ennyit mondott: a Mama elment, a Mama elhagyott. Mégis, minden felszínre kerülő fájdalom ellenére, szinte lételemévé vált a pszichoanalízis. Gyötörni, marcangolni, ízekre szedni akarta a lelkét, felfedezni minden bánata és szenvedése okát. Szüksége volt tehát egy új pszichoanalitikusra: így találkozott Gyömrői Edittel. A fiatal nő nem volt orvos, de évekig dolgozott Németországban tekintélyes szakemberek asszisztenseként. Hazatelepülve önálló rendelőt nyitott, s megtiszteltetésnek tekintette, hogy kezelheti a híres költőt, József Attilát. Mégsem tudott a megfelelő időben, a megfelelő módon határozni; nem látta, hogy a szituáció már önmagában is veszélyes, mert Attila rendkívüli módon kötődik a vele törődő emberekhez. A költő ragaszkodása szerelmi zsarolássá fajult. A hetente két alkalommal egy-egy órán át tartó beszélgetések nem a lelki „felépülést”, hanem a lelki „szétesést” eredményezték. Attila minden szeretet-hiányát az analízist végző asszonyra zúdította. „Nem tudok járni s nem ülhetek vesztig ./ Hozzád vonszolnak, löknek tagjaim.” – vallja be a költő. „Gyermekeké tettel.../ Tedd,.../ hogy tudjak élni, halni egymagam!” (Gyermekeké tettel, 1936). A másik embertől való teljes függés hangja ez. Talán érthető, ha Gyömrői Edit megijedt a költő érzelmeitől. Az analízis már nem kezelés volt, hanem valamiféle lelki dulakodás, félelmetes mélységű veszélyes játék az érzelmeikkel. Edit tanácstalan volt: látta már, hogy a helyzet tarthatatlan, de mégsem merte elengedni Attila kezét. A költő mérhetetlenül vágyott a szeretetre, egy „új Anyára”, a Társra : „A szerelemben – mondják –/ belehal, aki él. / De úgy kell a boldogság, / mint egy falat kenyér.” (Amit szivedbe rejtész, 1936) A szeretetvágy pozitív érzése mellett azonban a harag, a gyűlölet, a szeretethiány miatti vád is felszínre került az analízis során. A gyermekkor, a Mamával való kapcsolatot, a magánélet kudarcait újra átélő költő egyre inkább elrugaszkodott a valóságtól. Nem vette tudomásul, hogy Edit már menyasszony, megtámadta a nyílt utcán, telefonhívásokkal, levelekkel zsarolta, bosszút forralt ellene. „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy...” – tört fel belőle az indulat, majd elcsitul a legbensőségesebb szeretet hangján:

*„...lehetetlen, hogy ne szeressél, kedves!
Egykor egy sejt a tengerben kikelt,
hadd jusson el már örökös öledhez!”
(Aki szeretni gyáva vagy, 1936)*

Gyömrői Edit végül döntött: Attilát kórházba utaltatta neurózis gyanújával, s kezelését dr. Bak Róbert vette át. Hogy Edit lélekben hogyan tudta a történeteket feldolgozni, hogyan tudott a felelősség-érzeten felülkerekedni, arról e visszaemlékezés vall: „Szerelem? Nem volt az szerelem... Átvitel, átruházás... A versek, azok nem én voltam. Rólam nem tudott semmit.

Az érzélem az anyjához kötődő érzésnek az ismétlése volt. Személyes kapcsolatunk egyáltalán nem volt.”⁸

Valóban indulatáttétel, analízis során fellobbanó gyermeki kötődés volt az Edit-szerelme? Vajon hogyan tudott Gyömrői Edit ilyen tökéletesen elzárkózni a költő mindent elsöprő szerelme elől? Analitikus volt, betege rajongását nem viszonzozhatta – ez érthető, reális indok. De annyi együtt töltött órán át érzéketlenül hagyta volna az érzelmek ilyen hőfoka? Talán – ha öntudatlanul is – megérintette valami benne a Nőt, s az Anyát. Talán mégis elfojtott érzélem volt mindez Edit részéről, melyet Attila nem tudott, s nem is akart elfogadni. A „kívül-belől menekülő” József Attila, csak egyetlen dolgot akart: „a legutolsó menedéket”. Nem lehetett az övé. De rettenetes sikolya betöltötte a világegyetemet: „*Nagyon fáj...*” (Nagyon fáj, 1936)

„*A semmi ágán ül szivem*” (Reménytelenül)

Hol lehet a lelki fájdalom felső határa? Mit visel el az ember, s van-e visszaút? Van-e remény a „semmi ágán”? József Attila emberi nagyságát igazolja, hogy a rettentő lelki válság dacára is életenergiát szabadított fel szívéből. Az utat tört magának, s olyan hőfokra izzott, mely már sorsdöntő hatással van az emberi lélekre: lángra lobbanása elemésztheti önmagát. Az új születés, az új Anya megteremtése tehát magában hordozta az elmúlás gondolatát. Mégis az életöszön győzött: a költő újra szerelmes lett: „...a gyászt a szivemről / mint sebről a kötést, te leoldtad – újra bizsergek.” (Flóra, 1. Hexaméterek) – a verssorok Kozmutza Flórához íródtak, akit József Attila egy baráti összejövetelen ismert meg, 1937 februárjában. A pszichológusnő azonnal látta, hogy a költő érzelme viharszerű gyorsasággal fejlődött szerelemmé: már a második találkozás alkalmával feleségül kérte, szerelemről, egymáshoz tartozásról, sőt egymásnak teremtettségről beszélt. Flórát mindez megriasztotta, de mégis meghatódott, s – bevallása szerint⁹ – nem tudott ellenállni az ostromnak. Ígéretet azonban nem tett a lány, s szerelméről sem biztosította a költőt. Kozmutza Flórát egy másik férfi vonzotta igazán: Illyés Gyula. Attila azonban „talpig nehéz hűségbe” burkolózva egy idealizált, új világot dédelgetett a lelkében. „...árnyakkal betelten / a nők között Flórára lettem.” (Flóra, Rejtelmek – Megméressél!) – ujjongta önfeléd örömeiben; „Én őt váltom és engem/ő vált így új valóra.” (Sas) – hirdette büszke öntudattal, s hite olyan szenvedéllyel uralkodott rajta, hogy valóban elhitte: „Minden s mindenki szeret engem – / ember lettem a szerelemben” ([Minden s mindenki...]). Ember, teljes értékű ember, hogy „Ehess, ihass, ölelhess, alhass” (Ars poetica) – mindössze erre vágyott József Attila. Ez a legtöbb, ugyanakkor a legkevesebb, amit az élet adhat. Attilának mégsem adta...

Az ujjongással, s boldogságnak hitt rajongással telített időszaknak egyszerre vége lett. Flóra megbetegedett, így a találkozások helyett csak a végtelen várakozás jutott a költőnek. Levelek ritkán érkeztek a lánytól, s azok is csak türelemre, nyugalomra intették, s nyoma sem volt bennük a szenvedélyes szerelemnek, vagy a közös jövőt szövögető álmoknak. Attila kétségek közt hánykolódva hol rendületlenül hitt, hol magatehetetlenül zokogott. Aztán hirtelen elszakadt valami. Egy kora nyári napon a biztos találkozás reményében Flóráék lakásához sietett, de szerelmese Tihanyba utazott családjával. Akkor, ott valami végérvényesen megszakadt. A csalódottság annyira elhatalmasodott a fizikailag, s lelkileg legyengült költőn, hogy azonnal a Szieszta szanatóriumba kellett szállítani.

A gyógyszerek, s a kezelések sem segítettek. Közben Flóra is meglátogatta: „Leült a lábamhoz, fejét a térdemre hajtotta, sirt, nevetett, szinte magánkívül volt az ellentétes érzelmi indulatoktól: remény, boldogság – fájdalom, kétségbeesés... Kapaszkodott belém, olyan bizalommal, mint édesanyjába az egészen kicsi gyermek...” – így emlékezik¹⁰. Egyértelművé vált már ekkor mindenki számára, hogy e feltétel nélküli szeretet, ez az odaadás már a pszichózis jele.

„...vess el minden elvet
s még remélj hű szerelmet,
hisz mint a kutya hinnél
abban, ki bízna benned.”

(Tudod, hogy nincs bocsánat, 1937)

Volt-e valaki, aki még bízott a költő felépülésében? A barátok „menteni” akarták. Ignotus mindenféle kertetés nélkül megkérte Flórát, legyen Attila felesége. Az orvosok tanácsa is ezt volt, a „legjobb gyógy-mód” gyanánt, így Flóra – nyilván a felelősségérzet hatására – döntést hozott: megbeszélte Illyés Gyulával, hogy feleségül megy József Attilához. Szántó Judit is Attila megmentésén fáradozott: Babitsnál könyör-gött a Baumgarten-díjért, irodalmi estet szervezett, hogy kiválthassa a zálogházból a költő írógépét. Attila azonban már dolgozni sem akart. Jobbára csak nézett maga elé, vagy az édesanyjáról, a családjáról mesélt. Jó barátságba került a kórház egyik röntgenasszisztensével, a kolozsvári származású Eisler Klárával, aki valóban szívvel-lélekkel a költő mellett állt, hogy az teljesen össze ne omljon. Rendkívüli empátiával közelített felé, kis vidámságot lopott szürke napjaiba, máskor meg sírva omlott elé, mert valahol a szíve mélyén megérezte a nagy költő – az ártatlan, tiszta lelkű ember, iszonyú tragédiáját.

1937. október 31-én jött el a döntés pillanata. Befejeződött a szanatóriumi kezelés, Attila elhagyhat-ta a kórházat. De Flóra nem szánta rá magát, hogy magához vegye, s ápolja; jobban szerette volna, ha Attila először felépül, s munkát vállal... Mindez csupán időnyerés volt, s ezt Attila is látta. Teljesen összeomlott. Kétségtelen lett számára: Flóra nem akar vele élni: „...Be vagy zárva a Hét Toronyba / és már sohasem menekülsz.” ([Karóval jöttél...]) – létösszegző költői sorok ezek, a halál kapujából. Balatonszárszón, a nővérei gondoskodó felügyelete mellett teltek a költő utolsó hetei. Igyekezett min-denkihez kedves, barátságos lenni, de magányos pillanataiban így írt: „...könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek.” ([Talán eltűnök hirtelen...]). S ezek már a tél, az elmúlás hangjai voltak. Megérkezett látogatóba Flóra is, de ő sem sejtette, hogy az új versek: búcsúversek.

*„Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már véggépp másoknak remél.”*

([Ime, hát megeltem hazámat...] 1937. november)

Mert József Attila remélt. Amikor már magának nem, hát másoknak. Az embereknek. Mindannyi-unknak. Aztán 1937. december 3-án elment. Örökre, végleg...

„Széthull a testem, mint a kelme, / mit összerágtak molyok./ S majd összeszedi a halott, / ki élt, ki dajkált énekelve.” (Majd..., 1937) – tán ezek voltak utolsó gondolatai... Másnap Borbála-nap virradt az itt-maradókra. De odaát az ünnepelt Anya a legszebb ajándékot kapta:

*„Reátaláltam gyermekemre,
aludj el, édes kedvesem, te,
csitt, csitt, kicsikém, tente, tente...”*
(Anya)

JEGYZETEK

¹ JÓZSEF Attila levele KOZMUTZA Flórának, 1937. június 13. In: József Attila válogatott levelezése. (s. a. r.: FEHÉR Erzsébet) Akadémiai, Bp., 1976.

² JÓZSEF Jolán, József Attila élete, Cserépfalvi, Bp., 1940.

³ Beszélgetés WALLESZ Lucával, 1976. In: SÁNDOR Iván: A téridő koordinátái. Forrás 1995. április

⁴ VÁGÓ Márta levele JÓZSEF Attilának, 1928. december 11., 1929. március 8. In: Uo. 1. jegyzetben

⁵ VÁGÓ Márta, József Attila, Szépirodalmi, Bp., 1975.

⁶ SZÁNTÓ Judit, Napló és visszaemlékezés. (s. a. r.: MURÁNYI Gábor) Argumentum, Bp., 1997.

⁷ Uo. 6. jegyzetben

⁸ GYÓMRÓI Edit, A versek, azok nem én voltam. In: VEZÉR Erzsébet: Ismeretlen József Attila-dokumentumok

⁹ ILLYÉS Gyuláné [KOZMUTZA Flóra]: József Attila utolsó hónapjai. Szépirodalmi, Bp., 1989.

¹⁰ Uo. 9. jegyzetben